

Tijd van leven

Joke J. Hermsen

Druk bezig zijn en een volle agenda hebben is tegenwoordig synoniem met een succesvol bestaan. Als er op een ochtend geen mails of telefoontjes binnenkomen en er ook geen afspraken gepland staan, kan de vertwijfeling reeds toeslaan. Rust en niets doen zijn geen inspiratiebronnen meer, maar de angstaanjagende voorboden van een tot mislukking gedoemd bestaan in de marges van de maatschappij. De hang naar activiteit en de snelheid waarmee technologische ontwikkelingen elkaar opvolgen geven velen de indruk de tijd niet meer bij te kunnen benen. ‘Geen tijd hebben’ lijkt dan ook een fundamentele ervaring van deze tijd te zijn.

Maar van wie is de tijd? Op zich lijkt dit een eenvoudige vraag. De tijd is van ons, zou je zeggen, want iedereen mag een poosje meedoen in de tijd. Augustinus, die een van de eerste verhandelingen over de tijd schreef, meende nog dat hij zijn eigen ziel peilde, als hij de tijd peilde. We meten tegenwoordig ongetwijfeld van alles, en met name ons gebrek aan tijd, maar weinigen zullen nog de indruk hebben dat zij hun eigen ziel peilen, als ze weer eens een wanhopige blik op de klok werpen. Het lijkt erop dat we aan het begin van de 21e eeuw de tijd definitief aan iets buiten ons uitbesteed hebben: aan de carrière, het geld, de samenleving en de economische tredmolen van productie en consumptie.

Veel van onze dagelijkse uitdrukkingen en gezegden gaan over tijd. Je kunt er te veel of te weinig van hebben, je kunt hem benutten of uitzitten, je kunt hem verduren, wonden laten helen of op hem vooruit zijn. Tijd speelt een hoofdrol in ons leven, maar tegelijkertijd ontsnapt de tijd ons, zodra we de essentie ervan willen benoemen. We kunnen weliswaar de werking van een klok beschrijven, maar we kunnen niet goed de vinger leggen op datgene waarnaar de klok verwijst: tijd. Tijd behoort dan ook tot de grootste raadselen uit ons leven, benadrukken niet alleen filosofen, maar ook hedendaagse natuurwetenschappers. Het enige wat we tegenwoordig met enige zekerheid kunnen vaststellen, is dat we de tijd ervaren als iets dat steeds sneller lijkt te gaan en waarvan we steeds minder lijken te hebben. Onze beleving van de tijd is de afgelopen honderd jaar kortom op tamelijk ingrijpende wijze veranderd.

Tot aan het vastleggen van het internationale ijkpunt voor tijdmeting in Greenwich in 1884 bepaalden lokale, meestal op astronomische waarnemingen gebaseerde tijdmetingen ons dagritme. Dit was een tijdsindeling die was gebaseerd op zowel de gewoonten van een gemeenschap als de wisseling van de seizoenen en de daaraan gebonden periodisering van zaaien en oogsten. De nieuwe, internationale kloktijd werd als het ware over die lokale tijdsindelingen heen gelegd. De industrialisering van de samenleving en de daarbij behorende introductie van fabrieksfluiten en prikklokken versterkten die tendens nog meer. In plaats van in zekere harmonie met de tijd te leven, werd de mens voortaan geleefd door de klok. Daardoor raakte hij in de loop van de twintigste verward in een gevecht met de tijd, die

door Charlie Chaplin in de film *Modern Times* al in 1936 sprekend werd verbeeld. In deze film dreigt de man met de bolhoed letterlijk verzwolgen te worden door de steeds sneller lopende machines. Zijn menselijkheid lijkt bovendien te worden vermalen door het genadeloze regime van de klok dat de productie keer op keer voortdrijft. Sinds de jaren dertig is de werkdruk alleen maar toegenomen. Chaplin liet zien dat als tijd louter nog als arbeidstijd beschouwd wordt, de mens van zichzelf vervreemd zal raken.

Het is waar dat tegenover die arbeidstijd in de loop van de twintigste eeuw de zwaar bevochten 'vrije tijd' is komen te staan. Maar opmerkelijk genoeg wordt ook deze arbeidsloze tijd in toenemende mate aan activiteit besteed: verre reizen, survivaltochten of andere 'doe-vakanties' zijn erg populair. Ook de vrije tijd dient blijkbaar maximaal 'gevuld' worden. Als er ook maar een moment van verveling dreigt, zappen we snel door naar een volgend opwindingsmoment, alsof 'lege tijd' ons alleen nog angst inboezemt. Tegelijkertijd ervaren we tijd als iets waarvan we voortdurend te weinig hebben. Hoe meer tijdsbesparende machines er ook bij zijn gekomen, hoe minder tijd we voor rust en ontspanning over hebben. Hoe sneller we ons kunnen verplaatsen, hoe minder tijd er is om ergens te verblijven. Hoe groter onze beschikbaarheid via mobiele telefoons, e-mail en internet is geworden, hoe minder tijd we voor elkaar hebben. Dat alles heeft de indruk van de tijd als schaarse product versterkt.

Hans Achterhuis schreef in een speciale bijlage over de tijd in *De Volkskrant* van enkele jaren geleden dat deze toenemende druk op de tijd niet alleen filosofen en psychologen zorgde, maar ook de politiek. Zo stelde de regering van Paars-II aan de toenmalige minister van VROM, Jan Pronk, voor om aan zijn ministerie ook het fenomeen 'tijd' toe te voegen. Volgens het kabinet heerste er namelijk een permanente tijdschaarste, ja, zelfs tijdarmoede, en daar moest iets aan gedaan worden. Maar Pronk weigerde 'tijd' in zijn portefeuille op te nemen, omdat hij vond dat de tijd aan de persoonlijke levenssfeer van de mensen toebehoorde. Dat standpunt verhulde volgens Achterhuis 'de afstand tussen deze mooie ideologische woorden en de maatschappelijke werkelijkheid', want de tijd behoort allang niet meer aan de mensen persoonlijk toe. Kenmerkend voor de moderne samenleving is volgens Achterhuis dat de tijd van buitenaf wordt gereguleerd en dat de persoonlijke levenssfeer zich volledig naar deze van buitenaf opgelegde tijd gevoegd heeft. Het is niet overdreven te stellen dat de economie de tijd regeert en daarmee ook ieders persoonlijke tijdservaring. De vraag is welke ervaring daardoor naar de achtergrond wordt gedrongen en wat dat met ons en met de samenleving doet.

Wie voor een antwoord op deze vraag te rade gaat bij de vele toekomstscenario's die rond de millenniumwisseling geschreven zijn, krijgt niet bepaald een vrolijk beeld van wat ons de komende vijftig jaar te wachten staat. De verwachting is dat de tweedeling in de samenleving zich zal verdiepen, dat de dreiging van terreur zal toenemen en dat de gevolgen van de klimaatverandering steeds drastischer zullen zijn. Onder de bevolking heerst een groeiende onrust en onzekerheid, omdat de samenleving steeds ingewikkelder wordt en de technologische veranderingen elkaar in steeds hoger tempo opvolgen. De algemene ervaring die ons te wachten staat en eigenlijk nu al om zich heen grijpt, is kortom dat de tijd dringt. Aan de ene kant moeten we snel handelen, willen we de gevolgen van de klimaatveranderingen binnen de perken houden. Aan de andere kant neemt de dwang om meer te produceren en sneller te innoveren teneinde de economie weer vlot te trekken, alleen maar toe. Het lijkt wel alsof we ons aan het begin van de eenentwintigste eeuw in een patstelling bevinden: het klimaat vraagt om minder, de economie om meer. De mens vraagt om vertraging, de samenleving om versnelling.

Want we willen wel onthaasten, rust vinden, consuminderen en vertragen, maar het lijkt ons niet goed te lukken. We zijn al met al behoorlijk ver verwijderd geraakt van de klassieke gedachte dat rust en nietsdoen de grondslagen van een beschaving zijn. Niet voor niets stamt het woord 'school' af van het Griekse woord 'scholè', dat onder meer rust betekent. Pas in rusttoestand kunnen we tot bezinning en reflectie komen. Pas als we niets doen, opent zich de ruimte van het denken en de creativiteit, verschijnselen die zich door geen vooropgesteld doel of economisch nut laten sturen of opjagen. Sinds Plato en Aristoteles gold dan ook als de belangrijkste taak van een democratisch staatsman die rust te bevorderen. Daartegenover staat de tiran die zijn macht wil vergroten door het volk continu bezig, dat wil zeggen werkend en niet nadenkend te houden. Je zou je kunnen afvragen of onze samenleving, waarin hard werken welhaast zaligmakend wordt verklaard en waarin de meeste beslissingen om economische redenen genomen worden, vanuit die optiek nog 'democratisch' genoemd kan worden.

Dat de tijd een politiek-economische constructie geworden is, die ten dienste van het neo-liberale gedachtengoed staat, is ook de mening van Alain Badiou. In zijn boek *De twintigste eeuw* (2004) betoogt de meest gelezen Franse filosoof van dit moment dat deze ideologie heeft geleid tot een extreme vorm van individualisme, die 'het bewaken en vermeerderen van het eigen belang' tot motto heeft verheven. Hoezeer de welvaart voor de westerse samenlevingen de afgelopen eeuw per hoofd van de bevolking ook is toegenomen, de duistere keerzijde hiervan is ons allen ook bekend: een ongelijke verdeling van de rijkdom en uitputting van de energiebronnen. Op meer existentieel niveau heeft dit individualisme volgens Badiou geleid tot het wegvallen van gemeenschapszin en solidariteit met anderen alsook tot een toenemende ervaring van fundamentele eenzaamheid.

Hoewel Badiou nogal eens verweten wordt radicale standpunten in te nemen, lijkt hij toch de cijfers van de onderzoeksbureaus aan zijn kant te hebben. Zo meldde het Sociaal-Cultureel Planbureau dat we steeds meer tijd kwijt zijn aan werk en verplichtingen en steeds minder tijd overhouden voor vriendschappen en sociale contacten. Veel jongeren in Amerika hebben alleen nog digitale, al dan niet anonieme contacten op het internet. Wat de medische gevolgen hiervan zijn, komt in diverse onderzoeken ook al naar voren: een verontrustende stijging van het aantal depressies, burn-outs, gevallen van ADHD en andere autistische aandoeningen, alsook het massale gebruik van antidepressiva en slaapmiddelen – alleen in Nederland al goed voor ruim twee miljoen recepten per jaar. Tegelijkertijd groeit bij velen het besef dat we het over een andere boeg moeten gooien, willen we niet op een zeker einde toehollen.

Dit betekent dat we ook op een andere manier over tijd en over tijdbeleving moeten nadenken. De economie is weinig geïnteresseerd in welk pleidooi voor vertraging of onthaasting dan ook. Het zou ons er maar toe aanzetten om net als de zwerver in *Modern Times* uit de tredmolen van de productie te stappen. Toch is het noodzakelijk dat we aandacht vragen voor een tijd die zich niets aantrekt van verlies- en winstrekeningen en ruimte biedt aan rust en reflectie. We zouden onze intuïtie voor 'de tijd als duur' opnieuw moeten ontwikkelen, zoals Henri Bergson zijn concept van een 'innerlijke tijd' noemde. Bergson is een van de denkers die al rond de vorige eeuwwisseling ons eraan wilden herinneren dat er een weliswaar niet meetbare, maar daarom niet minder belangwekkende tijdsdimensie in onszelf ligt opgeslagen. Deze is volstrekt uniek en vele malen waardevoller voor ons leven dan de kloktijd, waaraan we ons niettemin steeds meer onderworpen hebben. In tegenstelling tot de kloktijd, die volgens hem een aan de ruimte ontleend en statisch beeld van de tijd is, is de tijd als duur ononderbroken en dynamisch van aard. Want er zijn geen echte onderbrekingen in de tijd, schreef hij, maar

het ene moment vloeit uit het andere voort en blijft altijd deel uitmaken van het volgende, als een voortdurend in het heden aanzwellend verleden. Bergson vergeleek de tijd als duur wel met een sneeuwbal die louter door voort te rollen zichzelf schept en groter wordt. Deze innerlijke tijd, die voor Bergson ook onze vrijheid en creativiteit herbergt, kan alleen ervaren worden als de mens af en toe 'zijn leven op zijn beloop laat', als het ware uit de tredmolen stapt en de kloktijd even laat voor wat hij is: een praktische afspraak om de wereld in te richten. Zo niet, dan dreigt de mens zelf in een mechanisme, een automaat te veranderen, meende hij, en van zichzelf te vervreemden.

Hoe nauwgezet we de afgelopen eeuw ook naar de klok zijn gaan leven, toch ervaren we de tijd nog altijd als iets wat 'uit de maat' kan lopen. Als we ons lang op iets geconcentreerd hebben en daarbij in 'flow' zijn geraakt, zoals de psycholoog Mihaly Csikszentmihalyi dat noemt, verbazen we ons erover dat zomaar een hele dag voorbij is gegaan. We lijken de tijd te zijn vergeten, of liever gezegd, we zijn voor even aan het regime van de klok ontsnapt. Deze tijd bevalt eigenlijk beter dan de strenge chronometer die we gewend zijn om onze pols te dragen, want hij jaagt niet op, maar lijkt eerder verkwikkend te werken. In deze tijd worden we ook ondergedompeld, als we wandelen, mediteren, ons vervelen of nietsdoen, kortom, volgens Bergson, 'ons leven even op zijn beloop laten.'

Bergson is in zijn werk op zoek gegaan naar die andere tijd, die ons de mogelijkheid van reflectie en creativiteit biedt. Die andere tijd is ook de tijd die onze hoop op verandering herbergt, zoals Ernst Bloch in zijn hoofdwerk *Das Prinzip Hoffnung* laat zien. Een tijd die ons bovendien in staat stelt ons te verzetten tegen het steeds dwingerder regime van de uniformiteit. De noodzaak van het ontwikkelen van een andere visie op de tijd is overigens geen persoonlijke hobby van een handvol filosofen, maar een breder gedeelde visie die ook in Nederland steeds vaker verkondigd wordt. Zo houdt een politica als Femke Halsema een pleidooi voor onthaasting, maken filmmakers als Jiska Rickels en Coco Schrijber films over verveling en de vertraging van de tijd en schrijven filosofen als Jan Bor en Hans Achterhuis boeken waarin ze die andere dimensie van de tijd verkennen. Ik sluit me van harte bij dit langzaam aanzwellende koor van stemmen aan.

Tegelijkertijd kun je je natuurlijk afvragen of de tijd niet een te abstract onderwerp voor deze tijd is? Kunnen we niet gewoon een beetje onthaasten en een beetje gelukkiger met minder zijn, zoals Halsema en anderen bepleiten? Daar hebben we al die diepzinnige beschouwingen over een andere tijd toch niet voor nodig? Ik meen van wel. Want wat filosofen als Bergson en Bloch hebben willen aantonen, is dat het regime van de economische kloktijd de vervreemding van de mens ten opzichte van zichzelf en zelfs het verlies van zijn vrijheid tot gevolg heeft gehad. Maar zijn dit niet wat overtrokken standpunten van filosofen die te ver zijn doorgesloten en het zicht op de werkelijkheid verloren hebben? Als we goed om ons heen kijken en ons oor bij de nieuwe generatie te luisteren leggen, valt er echter moeilijk aan deze filosofische analyses te ontkomen.

De generatie die in onze snelheidscultuur is opgegroeid, wordt bijvoorbeeld door Rob Wijnberg in zijn boek *Boeiuh! Het stille protest van de jeugd* (2007) getypeerd als een generatie die elke hoop en elk idealistisch geloof op verandering verloren heeft. Onverschilligheid, apathie en ontevredenheid kenmerkt volgens hem de twintigers en dertigers van nu. In een dialoog tussen Wijnberg en Adriaan van Dis in de *Groene Amsterdammer* (mei 2009) werden vrijwel alle kenmerken van de moderne mens genoemd waarvoor Bergson en Bloch gewaarschuwd hebben. Over zijn generatie stelt Wijnberg: 'Achter de passieve onverschilligheid gaat een grote onvrede schuil. We hebben ons

afgekeerd van nieuws en maatschappelijke kwesties, omdat we denken er niets aan te kunnen doen. Waarheden die ons niet bevallen, filteren we gewoon weg. We zijn cynisch geworden.’ Van Dis neemt het op zijn beurt zijn eigen generatie kwalijk dat deze het engagement en de idealen moeiteloos heeft ingeruild voor een plat consumentisme. ‘We zijn volledig in het consumentisme weggezakt. We zitten tot onze nek in de hypotheekschuld en met onze brede kont op het pluche en geven nieuwkomers geen kans. We leven in een wereld met klimaatproblemen en terrorisme, in een wereld waar de financiële rek uit is. Maar mensen hebben het gevoel dat het te snel voor ze gaat. Ze grijpen zich vast aan het verleden, aan een verzonnen zelf.’

Vervreemding, cynisme, onverschilligheid, versnelling, verloren zelf en leven voorbij elk geloof aan verandering, dat is wat de eenzijdige dwang van de economische klok mede veroorzaakt heeft. Een pleidooi houden voor onthaasten of consuminderen zonder een fundamentele herziening van onze omgang met de tijd heeft volgens mij dan ook niet zoveel zin. Het gaat erom onze intuïtie voor die andere tijd weer wakker te roepen. Want het gaat niet zozeer om een keuze voor de ene of de andere tijd. Het gaat er om het precaire evenwicht tussen beide te herstellen, zodat de mens bij tijd en wijle kan uitrusten bij zichzelf en zich niet langer als een blinde blijft overgeven aan de eisen die de economische tijd aan hem stelt. De klok en het hele radarwerk van kapitalisme en economie, is een realiteit die niemand kan ontkennen of afschaffen. Maar op het moment dat deze tijdservaring de boventoon gaat voeren en de innerlijke tijd van reflectie en bezinning binnendringt en als het ware van binnenuit opblaast, wordt het link. Dan staat er niets minder dan onze vrijheid van denken op het spel. Dat ‘de ware tijd pas tot leven komt, als de klokken zwijgen’, is een uitspraak van William Faulkner die we opnieuw zouden moeten leren omarmen. We moeten kortom weer leren de tijd te stillen, door bewuster met onze tijd om te gaan, onze agenda’s niet vol te plannen en ons niet langer te laten opjagen door economische dwingelandij. En: in plaats van het bepleiten van ‘meer werk’, zoals vrijwel alle politieke partijen rondom Prinsjesdag deden, is de tijd ook rijp om bijvoorbeeld de discussie over de 25 uren werkweek weer nieuw leven in te blazen. Want dan zal er misschien ook ooit eens iets van het veelgeprezen maar zelden beleefde ‘onthaasten’ en consuminderen’ terecht komen.